

Hassan A. Jamsheer

WILAJETY IRACKIE POD PANOWANIEM TURECKIM
NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Trzy wilajety¹ imperium osmańskiego: Bagdad, Basra i Mosul, które od 1921 r. stanowiły Królestwo Iraku², leżały na wschodniej granicy posiadłości Turków. Ziemie irackie zajmowały ważne miejsce w monarchii osmańskiej. Ich znacząca rola w islamskiej historii i tradycji została wzbogacona o dalszy element. Na przełomie XIX i XX w. nie tylko obcy podróżnicy i dyplomaci, ale również i tureccy urzędnicy Wysokiej Porty wspominali o ogromnych bogactwach mineralnych prowincji; wysuwano plany eksploatacji ropy naftowej³. Terytorium to zajmowało ważne miejsce w handlu międzynarodowym jako droga prowadząca do Zatoki Perskiej i pomost między Wschodem a Zachodem. Dlatego, na przełomie XIX i XX w., wilajety te stały się przedmiotem rywalizacji międzymocarstwowej.

Na wstępie należy wskazać na brak wiarygodnych danych na temat liczby mieszkańców wymienionych wilajetów na początku XX w. i w póź-

¹ „Wilajet” to turecki wyraz odpowiadający arabskiemu *wilajah*, który w imperium osmańskim oznaczał prowincję administrowaną przez wali, odpowiedzialnego bezpośrednio przed rządem centralnym w Konstantynopolu. S. and N. Ronart, *Concise Encyclopaedia of Arabic Civilization*, New York 1960, s. 551.

² Dzisiejszy Irak zwano w czasach osmańskich „Ijalet Bagdad”. W XIX w. dzielił się na trzy wilajety (prowincje): Mosul, Bagdad i Basra. Bagdad pozostał jednak faktyczną stolicą trzech prowincji, gdyż jego gubernatorom (wali) przysługiwały dodatkowe uprawnienia w stosunku do pozostałych dwóch prowincji. W terminologii dyplomatycznej wymienione prowincje nazywano Mezopotamią. Z. Saleh, *Mudżaz tarich al-Irak al-dyblomasi fil-ahd al-uthmani [Zarys historii dyplomatycznej Iraku w okresie osmańskim]*, al-Qahira 1966, s. 7. Jednak zdaniem E. Main (*Iraq from Mandate to Independence*, London 1935, s. 60–61) terminu „Mezopotamia” używano do czasu ewakuacji wilajetu Mosul przez Turków w listopadzie 1918 r., później zaś zaczęto się posługiwać nazwą „Irak”, który odtąd obejmował trzy wilajety: Mosul, Bagdad i Basra. Ponieważ w historiografii na określenie tego kraju używano szeregu terminów („Irak”, „Mezopotamia”, „wilajety irackie”), będę w tym artykule posługiwać się wszystkimi tymi terminami zamiennie.

³ H. O'Connor, *Zmierzch naftowego imperium*, Warszawa 1964, s. 390.

niejszych latach. W czasach tureckich spisy ludności prowadzono tylko w miastach, jedynie w związku z rekrutacją do wojska, i były mało dokładne. Liczbę mieszkańców wilajetu Basry na początku XX w. można obliczyć na 0,5 mln, wilajetu Bagdadu – 1,5 mln, a wilajetu Mosulu – poniżej 0,5 mln. Ogólną liczbę osób w tym okresie można szacować na około 2,25 mln⁴. Według późniejszych, dokładniejszych danych okupacyjnych władz brytyjskich ludność Iraku w 1919 r. liczyła blisko 2,8 mln⁵.

W połowie XIX w. większość mieszkańców ziem irackich prowadziła koczowniczy tryb życia. Jednak eksport produktów rolnych, w szczególności do Wielkiej Brytanii po otwarciu Kanału Sueskiego w 1869 r., wiązał te ziemie coraz bardziej z międzynarodowym rynkiem. Przekształcenie rolnictwa irackiego w rolnictwo typu towarowo-pieniężnego, nastawione na zysk, skłoniło szejków plemiennych do osiedlania się i uprawiania podległych sobie obszarów przy pomocy poddanych współplemieńców. Szejkowie stali się zatem feudalnymi właścicielami ziemskimi, poddani natomiast – chłopami pańszczyźnianymi⁶. System społeczno-polityczny posiadał nadal charakter plemienny, tzn. władza polityczna i sądowa należała do szejków.

Ten proces przedstawia nieco szerzej iracki autor Zeki Chejri. Uważa on, iż wraz z trzecią okupacją turecką wilajetów irackich (pierwsza okupacja: 1534–1602, druga: 1638–1749) zapoczątkowaną w 1831 r.⁷ zlikwidowano decentralistyczny system feudalny, który uprzednio hamował kształtowanie się rynku i gospodarki narodowej. Centralizacja dokonana siłą miała zresztą na celu względy administracyjno-wojskowe i została przeprowadzona w interesie centralnych władz tureckich. Pojawienie się rynku narodowego było zjawiskiem wtórnym. Z drugiej strony, wprowadzenie nowoczesnego systemu komunikacji (statki parowe, telegraf i poczta) podważyło samowystarczalność gospodarki naturalnej. Przyczyniło się to także do zwiększania narodowego rynku z rynkiem międzynarodowym, zwłaszcza od końca XIX w., kiedy wprowadzono parową żeglugę morską w Zatoce Perskiej⁸.

Przemiany kapitalistyczne w rolnictwie i handlu przyczyniły się do powstania burżuazji narodowej, skupionej przede wszystkim w trzech głównych miastach: Bagdadzie, Basrze i Mosulu. Wzrosła liczba zatrudnionych w porcie Basra oraz pracowników linii kolejowych.

⁴ S. H. Longrigg, *Iraq 1900–1950*, Oxford University Press, London 1956, s. 7.

⁵ M. S. Salman, *Bawadir al-thaura al-iraqia al-ula* [Przesłanki pierwszej rewolucji irackiej], Bagdad 1958, s. 11; idem, *Al-tatawur al-iqtisadi lil-Iraq* [Rozwój gospodarczy Iraku], t. I, Bejrut 1965, s. 39 oraz tab. 1.

⁶ Salman, *Bawadir...*, s. 12.

⁷ W tym roku wojska osmańskie opanowały Irak, kładąc kres rządowi Mameluków (1750–1831) faktycznie niezależnych od władzy centralnej.

⁸ Z. Chejri, *Taqrir an badh qadhaja al-islam al-zyrai* [Referat o niektórych zagadnieniach reformy rolnej], Bagdad 1960, s. 3.

Ludność wilajetów irackich składała się też z różnych narodowości i grup wyznaniowych. Irackie wilajety zamieszkiwali Arabowie wyznania szyickiego i sunnickiego, Kurdowie, Persowie, Turkmeni, Asyryjczycy, Jezidzi i chrześcijanie. Ważną rolę odgrywał przy tym fakt, że zarówno mniejszości narodowe, jak i wyznaniowe tworzyły w zasadzie wyodrębnione skupiska terytorialne.

Arabowie stanowili około 75% ludności. Arabowie szyicy zamieszkiwali południowe okręgi kraju, sunniccy natomiast koncentrowali się w rejonach centralnych i południowych. Najliczniejszą mniejszością narodową byli Kurdowie. Stanowili oni w sumie około 20% ludności. Kurdowie wilajetów irackich byli częścią narodu kurdyjskiego, który w imperium osmańskim zajmował szeroki pas od Wschodniej Anatolii do granic Rosji i Persji. Na ziemiach irackich zamieszkiwali oni pasma gór Kurdystanu w północno-wschodniej części tego obszaru, tj. w wilajecie Mosul. Kurdowie licznie zasiedlili także miasta Mosul i Kerkuk⁹.

Jedną z mniejszości etniczno-religijnych byli Żydzi, którzy podobnie jak członkowie pewnych odłamów chrześcijaństwa stanowili uznaną społeczność, millet¹⁰, z prawem do wewnętrznej autonomii. Mieszkali oni w mniejszych lub większych skupiskach na terenie całego kraju. Żydzi liczyli w Bagdadzie 50 tys., a w trzech rozpatrywanych wilajetach 90 tys.¹¹

Najliczniejsze odłamy chrześcijańskie należały do oficjalnie uznanych milletów z lokalnym biskupem, arcybiskupem lub patriarchą na czele. Chrześcijanie, liczący w sumie 80 tys., wywodzili się głównie z warstw mieszczaństwa¹². Spośród nich należy wymienić następujące odłamy: prawosławni (tj. gregoriańscy) Ormianie, Asyryjczycy (czyli nestorianie), syryjscy katolicy, ormiańscy katolicy, mniejsze grupy greckich prawosławnych oraz nawróceni przez misjonarzy protestanci. Chrześcijanie, podobnie jak Żydzi, byli zwolnieni od służby wojskowej w zamian za podatek pobierany od mężczyzn w wieku poborowym.

Mniejszość turecka wilajetów irackich składała się w pierwszym rzędzie z wysokich urzędników i wpływowych rodzin, które stale zamieszkiwały tam ze względów majątkowych lub powiązań politycznych. Ponadto, 1/5 stanu liczebnego żołnierzy trzech prowincji i 1/10 składu żandarmerii była narodowości tureckiej. W sumie mniejszość posiadała wpływy polityczne i gospodarcze

⁹ M. Gdański, *Arabski Wschód*, Warszawa 1963, s. 219; Longrigg, *op. cit.*, s. 8.

¹⁰ Termin określający niemuzułmańskie mniejszości wyznaniowe chrześcijan i Żydów, którzy mieli prawo założyć własne samorządy komunalne zgodnie ze swoimi prawami kanonicznymi i pod kontrolą swoich władz duchownych bez zewnętrznej ingerencji. Kontakty z rządem centralnym utrzymywano za pośrednictwem tychże władz duchownych. *Concise Encyclopaedia of...*, s. 367-368.

¹¹ Longrigg, *op. cit.*, s. 11.

¹² Main, *op. cit.*, s. 155.

nieproporcjonalnie duże w stosunku do swej liczebności. Stał za nią cały autorytet rządu, posiadała rozmaite powiązania z wpływowymi przywódcami Istambułu.

System rządów w imperium osmańskim był nacechowany despotyzmem. Sułtan Abdul-Hamid II (1876–1909) rządził rozległym państwem przy pomocy mianowanych przez siebie urzędników. Na czele administracji każdego wilajetu stał wali (gubernator), mający prawie nieograniczone kompetencje. Czynnikiem krępującym w pewnym sensie jego samowolę było coroczne wznawianie nominacji. Bardzo uciążliwy dla ludności był system podatkowy. Ściągano podatek od ziemi należącej nominalnie do państwa, zabierając prawie połowę plonu. Zbierano również podatki od pogłowia bydła, sprzedaży plonów i liczne rodzaje innych opłat. Szerzyła się także korupcja administracji tureckiej. Ponadto wprowadzono kontrolę obrzędów religijnych. Tajni agenci informowali władze o wszystkich przejawach niezadowolenia; przeciwników politycznych zaś likwidowano. Wprowadzono i zrealizowano politykę turkizacji w prowincjach arabskich i irackich – co szczególnie drażniło średnie i wyższe warstwy mieszczan. Na tym właśnie podłożu dojrzał arabski ruch narodowy, dążący do własnej państwowości¹³.

Pierwsze zorganizowane wystąpienia antytureckie miały miejsce w latach 1876–1880, tj. po ogłoszeniu konstytucji osmańskiej z 1876 r. Rządy sułtana przywróciły jednak poprzednią politykę ucisku i terroru, prowadzoną w celu utrzymania imperium. Duże ożywienie arabskiego ruchu narodowego nastąpiło dopiero pod wpływem rewolucji 1908 r.

Młodoturecki Komitet „Jedność i Postęp”, powstały w ostatniej dekadzie XIX w., był organizacją pragnącą przekształcenia państwa feudalno-teokratycznego w demokratyczno-konstytucyjne. Początkowo słaby i skutecznie tłumiony przez władze centralne ruch młodoturecki przeobraził się w nurt o szerokim zasięgu. Zyskał sympatię i poparcie narodów imperium osmańskiego, żywiących nadzieję na sprawiedliwe rozwiązanie problemów narodowościowych i religijnych¹⁴.

Wpływy „młodoturków” z biegiem lat coraz bardziej rosły. W 1908 r. wybuchła rewolucja, do której Abdul-Hamid był zupełnie nieprzygotowany.

¹³ Szerzej na temat arabskiego odrodzenia narodowego: J. Bielański, *Historia literatury arabskiej. Zarys*, Wrocław 1968; J. Bielański, K. Skarżyńska-Bocheńska, J. Jasińska, *Nowa i współczesna literatura arabska XIX i XX w.*, Warszawa 1978; G. Antonius, *The Arab Awakening*, Philadelphia 1939; H. Jamsheer, *Abdul-Rahman al-Kawakibi i jego traktat „Natura despotyzmu i walka z niewolą”*. *Miejsce autora i dzieła w myśli politycznej Odrodzenia Arabskiego*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1991, *Politologia* 22, s. 35–58.

¹⁴ T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980, s. 130 oraz 75 i dalej, szerzej na temat programu „młodoturków” *ibidem*, s. 134–136; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 268–271.

Początkowo więc ustąpił i nadał konstytucję, ograniczającą dość znacznie jego władzę. Z kolei, Komitet „Jedność i Postęp” pozwolił sułtanowi zachować tron. Ten stan rzeczy nie zadowolił go i dlatego w 1909 r. zorganizował zamach stanu w celu ponownego przejęcia pełni władzy. Akcja zakończyła się jednak klęską i utratą tronu. Na jego następcę powołano 72-letniego Mahmuda V; pozbawiono go przy tym wszelkiego wpływu na sprawy państwowe.

Program „młodo Turków” sprzed zamachu z 1909 r. przemawiał do Arabów. Nie tylko żądali przywrócenia konstytucji, ale wysunęli również program reform społecznych, m. in. zniesienia danin feudalnych, uwłaszczenia chłopów, opracowania ustawodawstwa pracy itp. Arabowie ze swej strony oczekiwali od „młodo Turków” spełnienia upragnionych postulatów: decentralizacji i równości. Już przed zdobyciem władzy przedstawiciele ruchu młodo tureckiego cieszyli się poparciem nacjonalistów arabskich, byli przyjmowani gościnnie w Damaszku, Jerozolimie, Bagdadzie, dokąd skazywał ich sułtan na wygnanie¹⁵.

W początkowej fazie rewolucji współpraca arabsko-turecka przebiegała pomyślnie. Zniesiono cenzurę, więźniów politycznych wypuszczono na wolność i rozwiązano 30-tysięczną rzeszę szpiegów sułtańskich. „Młodo Turcy” ubiegali się u Abdul-Hamida o ponowną nominację byłego szeryfa Mekki Huseina, od 15 lat przebywającego przymusowo w Istambule, na gubernatora Hidżazu¹⁶. Jednak, po objęciu pełni władzy przez „młodo Turków” w 1909 r. zostały ujawnione właściwe ich cele, którymi była centralizacja i turkizacja. Zakazano działalności nietureckich towarzystw politycznych. Arabskie organizacje przeszły do podziemia.

Zmiana charakteru rewolucji młodo tureckiej wiązała się z klęskami doznanymi przez państwo osmańskie w latach 1908–1913 – oderwanie się od imperium Bośni i Hercegowiny, Bułgarii, wysp greckich i Krety, żądanie reform i decentralizacji władzy (autonomii) przez Macedończyków, w czym byli popierani przez wielkie mocarstwa, i dążenie Albańczyków do wysuwania żądania autonomii. Szczególnie negatywny wpływ wywarło zajęcie Trypolitanii przez Włochy w 1911 r.¹⁷ Argumentowano, że państwo osmańskie jest niezdolne do obrony ludów wchodzących w jego skład¹⁸.

W odpowiedzi na wzrost tendencji odśrodkowych o podłożu narodowym, nastąpił zwrot w kierownictwie młodo tureckiej rewolucji ku szowinizmowi

¹⁵ S. N. Fisher, *The Middle East. A History*, London 1959, s. 353.

¹⁶ Antonius, *op. cit.*, s. 101.

¹⁷ A. al-Azzawi, *Tarich al-Iraq benjal-ihitilalejn [Historia Iraku między dwoma okupacjami]*, t. VIII, Bagdad 1956, s. 219.

¹⁸ S. al-Husari, *Al-bilad al-Arabia wal-daula al-Othmanija [Kraje arabskie a państwo osmańskie]*, Bejrut 1965, s. 131–132.

osmańskiemu, wzrosły tendencje militarystyczne. Zaczęto odmawiać innym narodom prawa do odrębności, wysuwając jednocześnie teorie głoszące, że wszyscy mieszkańcy imperium są Osmanami¹⁹.

Osmanizm, w programie Komitetu „Jedność i Postęp”, teoretycznie przyznawał wszystkim narodom imperium swobodę kulturalną, prawo reprezentacji w parlamencie i prawo piastowania wyższych urzędów państwowych, zgodnie z zasadą proporcjonalności. W rzeczywistości osmanizm z czasem zaczął oznaczać, że elementy nietureckie mogły być tolerowane tylko wtedy, gdy podporządkują się bez zastrzeżeń dominacji tureckiej. W krajach arabskich realizacja polityki osmanizacji pociągnęła za sobą zakaz używania języka arabskiego i studiowania literatury narodowej, przymusowe posługiwanie się w szkołach i kołach oficjalnych językiem tureckim oraz zwalczanie obyczajów i instytucji arabskich²⁰.

Rozeszły się drogi „młodo Turków” i Arabów. Przyspieszyło to proces krystalizowania się arabskiej świadomości narodowej i buntu przeciwko dominacji tureckiej. Arabowie byli szczególnie niezadowoleni z niedostatecznej reprezentacji w instytucjach państwowych. Podczas gdy stosunek liczebny Turków do Arabów był 2 : 3, to w istambulskiej Izby Deputowanych, powołanej w grudniu 1908 r., wybrano na ogólną liczbę 245 posłów, 60 Arabów i 150 Turków, tj. relacji 2 : 3 na niekorzyść Arabów²¹. Z wilajetów irackich wybrano 13 posłów²². Również i tu rząd centralny wybrał dogodnych sobie ludzi.

Prawo wyborcze, pozwalające na kandydowanie w dowolnie wybranym okręgu, działało często na niekorzyść Arabów. Dzięki różnym środkom administracyjnym rząd przeprowadził wybór swoich protegowanych. Często w arabskich okręgach kampania wyborcza toczyła się wokół narodowości kandydata²³. Ta lokalna rywalizacja arabsko-turecka jeszcze bardziej pogłębiła przepaść między narodowościami imperium. Kiedy dla przykładu turecki kandydat Komitetu „Jedność i Postęp” udał się do iracko-arabskiego okręgu wyborczego Diwanija, był wielce zdziwiony, że mieszkańcy miasta nie znali języka tureckiego²⁴.

Sprawa języka urzędowego również była dla Arabów drażliwa. We wszystkich wilajetach arabskich – o czym już wspomniano – językiem urzędowym był turecki. Język turecki obowiązywał w urzędach, sądownictwie i szkołach państwowych. Europejskie narody imperium i mniejszości wyznaniowe miały własne szkoły zgodnie z przywilejami wyznaniowymi.

¹⁹ Wituch, *op. cit.*, s. 133.

²⁰ *Ibidem*; P. W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*, London 1937, s. 224.

²¹ Antonius, *op. cit.*, s. 104.

²² al-Azzawi, *op. cit.*, t. VIII, s. 15.

²³ al-Husari, *op. cit.*, s. 128.

²⁴ *Ibidem*, s. 128.

Arabowie muzułmańscy nie posiadali prawa zakładania szkół prywatnych i w ten sposób byli w praktyce zmuszeni kierować swoje dzieci do szkół tureckich.

Omawiane napięcie w stosunkach z Istambulem miało także gospodarcze podłoże. Przykładowo można podać sprawę przyznania brytyjskiemu towarzystwu Lynch koncesji na prowadzenie żeglugi rzecznej w Iraku. Sprzeciwili się temu posłowie Bagdadu, zwracając uwagę na szkody, jakie ta koncesja mogłaby wyrządzić gospodarce irackiej, w dodatku mogłoby dojść do poważnego wzmocnienia pozycji brytyjskich w Mezopotamii. W parlamencie osmańskim posłowie ziem irackich poparli przez pozostałych arabskich posłów wyrażali gotowość utworzenia lokalnego towarzystwa komunikacji rzecznej²⁵, lecz rząd turecki, wbrew protestom, przyznał koncesję towarzystwu Lynch. Posłowie arabscy uznali tę decyzję za szkodliwą dla podstawowych interesów wilajetów, które reprezentowali.

W okresie współpracy Arabów i „młodo Turków” powstało szereg organizacji arabskich o charakterze politycznym, społecznym i kulturalnym. We wrześniu 1908 r. założono w Konstantynopolu Braterstwo Arabsko-Osmańskie. Braterstwo dążyło do obrony konstytucji, udzielenia poparcia wysiłkom „młodo Turków” na rzecz utrzymania jedności imperium, podejmowania starań o przyznanie krajom arabskim równych praw wraz z innymi narodowościami i szerzenia oświaty w języku arabskim. Jednak w 1909 r. „młodo Turcy” rozwiązali tę organizację. Drugą legalną organizacją był Klub Literacki, założony latem 1909 r., z centralą w Konstantynopolu. Do Klubu należało około 2 tys. członków, w większości studentów, urzędników i pisarzy. Posiadał swoje filie w wielu miastach Syrii i Iraku. Klub Literacki miał być miejscem spotkań towarzyskich, dyskusji literackich i naukowych, w praktyce jednak stał się ośrodkiem kształtowania myśli politycznej Arabów. Innym ważnym, jawnym towarzystwem była Partia Decentralizacji Osmańskiej, założona w Kairze w końcu 1912 r. Dążyła do zmuszenia władców tureckich do przyjęcia zasady decentralizacji w wyniku energicznej akcji wszystkich Arabów na rzecz realizacji zasady autonomii. Partia utrzymywała kontakty z innymi organizacjami w Syrii i Iraku, a w 1913 r. wyłoniła Komitet Reform, który kontynuował swoją działalność w Paryżu²⁶.

Wobec represji władz tureckich większość ówczesnych organizacji zmuszona była do działalności podziemnej. Tak więc, pod koniec 1909 r., powstała tajna organizacja polityczna Al-Kahtanija, zawdzięczająca swoją nazwę imieniu legendarnego przodka Arabów. Celem jej było zjednoczenie prowincji arabskich imperium w jedno królestwo z własnym parlamentem i rządem, w którym język arabski stałby się językiem oficjalnym, a instytucje rządowe

²⁵ *Ibidem*, s. 129–130.

²⁶ Antonius, *op. cit.*, s. 108–109; Fisher, *op. cit.*, s. 253.

zostałyby zarabizowane. To królestwo miało stanowić część imperium turecko-arabskiego na wzór monarchii austro-węgierskiej. Założycielem Al-Kahtanija i twórcą jej programu był Aziz Ali al-Misri, arabski oficer armii osmańskiej. W obawie przed policyjnym terrorem Al-Kahtanija po roku istnienia zaprzestała swej działalności²⁷. Ten sam Al-Misri był jednym z założycieli na przełomie 1913 i 1914 r. tajnego stowarzyszenia wojskowego Al-Ahd (Sprzysiężenie), skupiającego kilkuset oficerów. W organizacji tej szczególnie licznie był reprezentowany element iracki, bardzo silny w armii osmańskiej. Al-Ahd przyjęło założenia Al-Kahtanija, a oddziały stowarzyszenia powstały w Bagdadzie i Mosulu²⁸. Cywilnym odpowiednikiem Al-Ahd, ale o bardziej radykalnym programie antytureckim, było założone w Paryżu w 1911 r. Stowarzyszenie Młodoarabskie, zrzeszające tamtejszych studentów arabskich. Naczelnym hasłem tej organizacji było „wyzwolenie krajów arabskich spod tureckiego lub jakiegokolwiek innego panowania”²⁹.

Iraccy działacze polityczni brali czynny udział w wymienionych organizacjach. Separatystyczne tendencje innych narodowości nie pozostały bez wpływu na iracki ruch narodowy. Deputowani wilajetów irackich po raz pierwszy zetknęli się z nacjonalistami innych części państwa po wyborach do parlamentu w Konstantynopolu w grudniu 1908 r. Jedni i drudzy zapewnili sobie miejsce w Izbie Deputowanych wbrew różnym machinacjom Komitetu „Jedność i Postęp”. Wspólnie z innymi, iraccy deputowani wzmocnili szeregi tureckiej Partii Liberalnej – partii opozycyjnej wobec wspomnianego Komitetu. Współpracę tę później kontynuowano w ramach Partii Koalicji. Obie te organizacje objęły swymi wpływami całe imperium³⁰.

W czasie wyborów do Izby Deputowanych w 1911 r. opozycja do rządów centralnych miała okazję zademonstrować swoją siłę. Mimo silnej presji administracyjnej na iracką ludność wybrano Muhammada al-Gejlani, działacza dobrze znanego z antytureckich wystąpień, i bagdadzkiego prawnika Fuada Afendi, wrogo ustosunkowanego do Komitetu „Jedność i Postęp”. W Basrze wybory ujawniły zarówno opozycję do „młodo Turków”, jak i osobiste wpływy lokalnego przywódcy Taliba Paszy; wszyscy wybrani deputowani byli jego osobistymi zwolennikami³¹.

W Bagdadzie arabski ruch narodowy działał w ścisłym kontakcie z ruchem w Konstantynopolu, z Syryjczykami i Egipcjanami. Nacjonaści bagdadzcy dzielili się na cztery grupy: jedną reprezentowali zwolennicy Taliba Paszy i nacjonalistów z Basry; druga szukała poparcia Syrii i była skłonna

²⁷ Antonius, *op. cit.*, s. 110.

²⁸ G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca-New York 1960, s. 94; G. E. Kirk, *A Short History of the Middle East*, London 1961, s. 122.

²⁹ Antonius, *op. cit.*, s. 111–112.

³⁰ Ireland, *op. cit.*, s. 230.

³¹ *Ibidem*, s. 231.

podporządkować się syryjskiemu przywództwu; jeszcze inna orientowała się na Egipt, którego kediwa (wicekróla) zamierzano obwołać królem i kalifem muzułmańskim; wreszcie czwarte ugrupowanie reprezentowało odrębną partię bagdadzką, która działała opierając się na własnym kierownictwie³².

Reasumując, należy podkreślić powolny, lecz stały wzrost świadomości narodowej i rozwój ruchu narodowego Arabów w latach poprzedzających I wojnę światową. W programach rozmaitych ugrupowań ścierały się ze sobą różne tendencje. Organizacje radykalne, z reguły tajne lub emigracyjne, domagały się niezawisłości i nie były skłonne do kompromisu z władzą osmańską. Z kolei organizacje legalne zajmowały stanowisko ugodowe. Ich orientacja na państwo osmańskie wynikała z obawy przed okupacją mocarstw europejskich, która już miała miejsce w arabskich krajach Afryki Północnej³³.

Należy też – choćby krótko – wspomnieć o kurdyjskim ruchu narodowym. Pod koniec XIX w. skończył się okres względnej niezależności księstw kurdyjskich państwa osmańskiego, a władze imperium zapoczątkowały politykę turkizacji urzędów i szkół w wilajecie Mosul. Podobnie jak w arabskich prowincjach imperium spotkało się tu z niezadowoleniem i oporem ludności.

Po rewolucji młodotureckiej w 1908 r. powstało szereg kurdyjskich klubów politycznych – m. in. w Konstantynopolu, Mosulu, Diarbekrze i Bagdadzie. Wśród członków tych klubów przeważała inteligencja, wykształcona przede wszystkim na zachodzie Europy, we Francji i Szwajcarii. Kurdowie zdobywali wykształcenie także w Konstantynopolu. Wpływ wykształconych Kurdów był jednak znikomy na wsi kurdyjskiej, gdzie lokalny szejk feudalny był podejrzliwie ustosunkowany do nich jako propagatorów idei rewolucyjnych³⁴.

Rozejście się Kurdów i „młodoturków” nastąpiło w 1915 r. w związku z planami władz tureckich przesiedlenia ludności kurdyjskiej do zachodniej Anatolii w celach turkizacyjnych³⁵. Tak więc, w skomplikowanych warunkach wewnętrznych, ale też zewnętrznych, cały iracki ruch narodowy staje przed wielką próbą, jaką była wojna światowa. Półkolonialna zależność państwa osmańskiego od europejskich mocarstw musiała wciągnąć je do wojny.

Już pod koniec XIX w. osmański „chory człowiek” zdradzał objawy daleko posuniętej słabości. Anglia, Francja i Rosja wymuszały na sułtanach coraz to nowe „kapitulacje” (przywileje handlowe, finansowe i osiedleńcze). W wilajetach irackich dominowały interesy brytyjskie. Na przełomie XIX–XX w. większa część obrotów portu Basry (9/10 tonażu statków korzystających z tego portu) znajdowała się w rękach brytyjskich. Brytyjski

³² *Ibidem*, s. 233.

³³ Kirk, *op. cit.*, s. 124.

³⁴ D. Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*, London 1964, s. 25.

³⁵ *Ibidem*, s. 26–27.

rezydent w Bagdadzie, który należał do Indyjskiej Służby Politycznej (Indian Political Service) oraz konsul w Basrze, należący po 1898 r. do Lewantyńskiej Służby Konsularnej (Levant Consular Service) skutecznie dbali o interesy brytyjskie na ziemiach irackich, wygrywając zdecydowanie rywalizację z przedstawicielami służby dyplomatycznej innych ówczesnych mocarstw³⁶.

Wzrost wpływów Niemiec w Mezopotamii datuje się od 1894 r., tj. od założenia swego konsulatu w Bagdadzie. Towarzyszyła temu znaczna ekspansja niemiecka w całym imperium osmańskim: misja niemieckich oficerów, lokaty kolejowe w Anatolii oraz państwowe wizyty cesarza Wilhelma II. Poważną oznaką zagrożenia pozycji brytyjskich było przyznanie niemieckim przedsiębiorcom koncesji na budowę linii kolejowej do Basry (Kolej Bagdadzka). Równocześnie Niemcy uzyskały prawo do wydobywania bogactw mineralnych w zasięgu 20 km po obu stronach tej linii³⁷.

Wielka Brytania, zajęta wojną burską, musiała się ograniczyć do kroków dyplomatycznych, rozkładając walkę z koncesją niemiecką na kilka etapów. Starła się ona wszelkimi sposobami nie dopuścić do usadowienia się Niemców nad Zatoką Perską. Anglicy przeprowadzili demonstrację floty wojennej w Zatoce i zawarli układ z szejkiem Kuwejtu. Następnie dążyli do zlikwidowania monopolu niemieckiego na odcinku linii od Basry do Bagdadu³⁸.

Przed wybuchem I wojny światowej wydawało się, że sprzeczności brytyjsko-niemieckie odnośnie do wilajetów irackich zostały pomyślnie rozwiązane. Konwencja brytyjsko-niemiecka z 15 czerwca 1914 r. zatwierdziła wycofanie brytyjskiego sprzeciwu wobec budowy Kolei Bagdadzkiej i jednocześnie uznała pozycje i interesy brytyjskie w rejonie Zatoki Perskiej³⁹. Obie strony doszły również do porozumienia w sprawie nafty mezopotamskiej. W nowo utworzonym Turkish Petroleum Company brytyjskie towarzystwo Anglo-Persian posiadało połowę udziałów, a brytyjsko-holenderskie Royal Dutch i Deutsche Bank po 25%⁴⁰.

Państwo osmańskie pozostało wierne orientacji proniemieckiej. Zawarło sojusz wojskowy z cesarstwem niemieckim, lecz do końca października 1914 r. formalnie zachowało neutralność w toczącej się od początku sierpnia wojnie. W dniu 29 października 1914 r. czarnomorska flota turecka przystąpiła do działań wojennych przeciwko Rosji. Oznaczało to przystąpienie Turcji do wojny po stronie państw centralnych.

³⁶ Longrigg, *op. cit.*, s. 3-4.

³⁷ al-Husari, *op. cit.*, s. 82-83, 210 i dalej.

³⁸ *Ibidem*, s. 196-200. Szerzej na ten temat: B. C. Bush, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914*, Los Angeles 1967.

³⁹ Saleh, *op. cit.*, s. 90-91.

⁴⁰ O'Connor, *op. cit.*, s. 390-391.

Pierwsza wojna światowa posiada decydujące znaczenie w historii świata arabskiego i Bliskiego Wschodu. Położyła ona kres czterowiekowemu panowaniu Turków i zapoczątkowała okres podboju tych obszarów świata przez mocarstwa kolonialne. Ustalono mapę i granice krajów, przy czym granice państwowe głównie oznaczały sfery wpływów mocarstw kolonialnych. Temat ten zasługuje na odrębne potraktowanie.

Hassan A. Jamsheer

IRAQI WILAYAS UNDER OTTOMAN RULE AT THE END OF 19th
AND BEGINNING OF 20th CENTURY

The three wilayas of the Ottoman Empire: Baghdad, Basra and Mosul, which in 1921 formed the Kingdom of Iraq, occupied an important position with respect to historical and strategic considerations as well as to discovery of petroleum resources in this area. It was, therefore, the object of great powers (Britain and Germany) rivalry.

The inhabitants of the wilayas came from different nationalities and religious creeds, with muslim Arabs forming the greater majority (75%), followed by the Kurds (c. 20%). The despotic regime of Sultan Abdul-Hamid (1876-1909) met with opposition not only among non-Turkish nationals of the Empire, but also among the Turkish modernist movement of Young Turkey. At first, the movement's programme was progressive, accepting the idea of autonomy for non-Turks, but with the passage of time „Young Turks” returned to the earlier despotism and negation of national rights of other nations.

That was the case with respect to the Iraqi wilayas, where national consciousness and orientation towards independence were gaining ground. Arab (and to some extent Kurdish) organisations of Iraqi lands were under the impact of different tendencies. Radical societies (as a rule, they were clandestine or emigrant) demanded sovereignty and were not inclined to compromise with ottoman authorities, while legal organisations had conciliatory attitudes. That was connected with anxiety about the possibility of being occupied by European powers, likewise North African Arab countries. Such was the case in the aftermath of World War I.